

DOI

UDK 316.454

Stručni članak

Primljeno 29. 01. 2022.

Prof. dr. sc. Esad Delibašić

Filozofski fakultet Univerziteta u Zenici

esadelibasic@gmail.com

KONTROVERZE KOLEKTIVNOG PAMĆENJA

Sažetak

Od devedesetih godina XX vijeka pojam kolektivno pamćenje postaje preokupacija i predmet istraživanja niza znanstvenih disciplina. I pored česte upotrebe, ovaj pojam danas izaziva nedoumice, osporavanja i sumnje. Debata oko toga da li postoji kolektivno pamćenje odvija se između dvije suprotstavljene teorijske interpretacije ovog pojma. Jedna od interpretacija počiva na stavu da kolektivno pamćenje objektivno postoji kao nezavisni entitet, koji se suštinski razlikuje od individualnog pamćenja. Druga interpretacija se zasniva na tumačenjima pamćenja koja izoliraju individualnu svijest iz društvenog konteksta, te je tako izdvojenu analiziraju, "zaboravljajući" društveni kontekst u kome je ona nastala. Posljedica takvog metodološkog pristupa je konstituiranje individualne svijesti i sjećanja kao samostalnih esencijaliziranih entiteta. Kritički otklon od obje interpretacije omogućava uvid da je za konstituciju fenomena pamćenja neophodna i individualna i društvena komponenta pojedinca.

Ključne riječi: kolektivno pamćenje, individualno pamćenje, socijalno pamćenje, političko pamćenje, kulturno pamćenje

Pojmovne nedoumice

Francuski sociolog Moris Albvaš (Maurice Halbwachs) je u društvene nauke uveo pojam „*kolektivno pamćenje*“ (Albvaš, 2013). Međutim, ovaj pojam postaje aktuelan tek pedesetak godina nakon njegove smrti. Naime, *kolektivno pamćenje* postaje preokupacija i predmet istraživanja niza znanstvenih disciplina, od historije, neurologije, sociologije, psihologije, kulturologije,

medicine, muzeologije, baštinskih studija, medijske kulture, politologije do antropologije. Od devedesetih godina XX vijeka do danas preplavljeni smo naslovima knjiga i znanstvenih članaka o *kolektivnom pamćenju*. I pored česte upotrebe, ovaj pojam danas izaziva nedoumice, osporavanja i sumnje (Delibašić, 2020). Mnogi smatraju da kolektivno pamćenje ne postoji, pa tako, naprimjer, Suzan Sontag ističe da se radi o pukoj konstrukciji koja nema nikakav realan sadržaj, te naglašava da je ono što se naziva *kolektivno pamćenje* zasnovano na dogovoru pojedinaca, a ne na pamćenju kolektiva (Asman, 2011: 30-31). „Sva sećanja su individualna i ne mogu se ponovo stvoriti – sećanje umire kad umre i osoba. Ono što se naziva kolektivnim sećanjem nije sećanje već stipuliranje: da je ovo važno i da je ovo priča o tome kako se nešto desilo, priča potkrepljena slikama koje je zaključavaju u naše umove. Ideologije stvaraju utvrđene arhive slika, slika koje predstavljaju i objedinjuju uobičajene ideje od značaja i pokreću predvidljive misli i osećanja“ (Asman, 2015: 83).

Korištenje pojma *kolektivno pamćenje* otvara niz pitanja i zahtijeva niz objašnjenja: da li su društveni kolektiviteti istinski konstituirani subjekti; da li postoji *kolektivna svijest* (Dirkem, 1999: 12) koja može da se sjeća; na koji to način kolektiv pamti (ako pamti); kakva je uloga pojedinaca kao članova kolektiva u kolektivnom pamćenju; i u konačnici: kakav je odnos individualnog i kolektivnog pamćenja (Delibašić, 2020)?

Teorije koje pamćenje svode isključivo na pojedinca negiraju bilo kakvu objektivnu utemeljenost *kolektivnog pamćenja*. Zastupnici ovih teorija vjeruju da sa smrću pojedinca nestaje i sjećanje. Ako je to tako, postavlja se pitanje: zašto je pojam koji je isključivo vezan za procese koji se odvijaju u pojedincu pripojen pojmu kolektiviteta? Da bismo utvrdili (ne)opravdanost korištenja pojma *kolektivno pamćenje* prikazat ćemo ukratko osnovne oblike pamćenja: individualno, socijalno, političko i kulturno pamćenje, te ukazati na međusobnu uslovljenost individualnog/kolektivnog sjećanja i zaborava.

Individualno pamćenje

Klasična definicija pamćenja podrazumijeva reaktualizaciju dijelova prošlosti u ljudskoj svijesti, odnosno, pretpostavlja da se

pamćenje odvija isključivo u pojedincu – neovisno o tome da li se radi o neurofiziološkim ili psihičkim procesima. Sjećanja su, smatraju psiholozi, proizvod psihičkih procesa pojedinca. Za razliku od njih, neurolozi vjeruju da je sjećanje, prije svega, proizvod neurofizioloških procesa u mozgu pojedinca. Elementarna pretpostavka ljudskog pamćenja je *organizam s mozgom i centralnim nervnim sistemom* (Asman, 2011:33).

Individualno pamćenje je ambivalentno jer je, s jedne strane, nepouzđano i prolazno, a, s druge strane, ipak tvori identitet osobe. Pamćenje pojedinca povezuje doživljaje iz različitih vremenskih i prostornih konteksta, ono objedinjuje različite fragmente istog identiteta. Alaida Asman (Aleida Assmann) ističe da bez sjećanja “ne bismo mogli da izgradimo nikakvo sopstvo, niti da s drugima komuniciramo kao individualne ličnosti” (Asman, 2011: 23). Tokom života sjećanje pojedinca se povećava i mijenja, on svjesno i nesvjesno pamti doživljaje i događaje, ali ih i zaboravlja. Aficiran unutrašnjim i spoljnim podražajima, pojedinac se ponekad prisjeća događaja za koje je mislio da ne postoje. Kvantitet naših sjećanja je nemjerljiv, jer u toku života osvijestimo samo jedan dio sjećanja. Naime, najveći dio sjećanja, tvrdi Asman, “spava”, dok se nekom unutrašnjom ili vanjskom afekcijom “ne probudi” (Asman, 2011: 73).

Različita su teorijska stanovišta o uzrocima individualnog pamćenja. Pojedine teorije pamćenja smatraju da je reaktualizacija dijelova prošlosti proizvod isključivo pojedinačne ljudske svijesti. Ove teorije upadaju u metodološku grešku jer često izoliraju individualnu svijest iz društvenog konteksta, te je tako izdvojenu analiziraju, *zaboravljajući* društveni kontekst u kome je ona nastala. Posljedica takvog metodološkog pristupa je konstituiranje individualne svijesti i sjećanja kao samostalnih esencijaliziranih entiteta. Ovaj pristup počiva na uvjerenju da je sjećanje tokom cijelog ljudskog života nepromjenljivo uskladišteno u našoj svijesti, te da će ono biti aktivirano ukoliko bude aficirano unutrašnjim ili vanjskim uzrokom.

Socijalno pamćenje

Rodonačelnik istraživanja o kolektivnom pamćenju Moris Albvaš fokusirao se na opovrgavanje teze da je pamćenje pojedinca

isključivo proizvod ljudske svijesti. Prema Albvašu, pojedinac koji je od rođenja apsolutno odvojen od socijalnog okruženja ne bi mogao imati sjećanje. Albvaš je, naime, u knjizi *Društveni okviri pamćenja* ukazao na uslovljenost ljudske svijesti društvenim kontekstom (Albvaš, 2013: 10), odnosno da individualno pamćenje “nije u potpunosti izolovano i zatvoreno“ (Albvaš, 1999: 63). On smatra da se pamćenje ne može isključivo objasniti fiziološkim i psihološkim procesima koji se odvijaju unutar subjekta. Albvaš je vjerovao da se prošlost u pamćenju ne zadržava, nego da se rekonstruira kao rezultat interakcija u društvenim grupama.

On je ukazao na činjenicu da ljudska svijest i pamćenje ne egzistiraju u praznom prostoru, nego naprotiv, da su uslovljeni društvenim okvirom, te da se razumijevanje pamćenja nikako ne može odvojiti, kako od društvenog konteksta u kome je sadržaj pamćenja nastao tako i od društvenog konteksta u kome se pamćenje aktivira. Kolektiv oblikuje nejasna lična sjećanja u skladu sa svojim trenutnim potrebama – što znači, smatra Albvaš, da prošlost nije primarno sadržana u sjećanjima pojedinaca, nego u interesima društvene grupe čiji je pojedinac član. Pojedinac pamti ono za šta je grupa čiji je član zainteresirana, odnosno zaboravlja ono za šta aktuelna grupa nije zainteresirana. “Najčešće se sećam zato što me drugi podstiču da se sećam, zato što njihovo pamćenje priskače u pomoć mome, što se moje oslanja na njihovo... Ne mora se tražiti gde su ona, gde se čuvaju, u mom mozgu ili nekom kutku mog duha kojem samo ja imam pristup, pošto su mi prizvana spolja i pošto mi grupe kojima pripadam u svakom trenutku nude sredstva da ih rekonstruišem, pod uslovom da se okrenem prema tim grupama i da barem privremeno usvojim njihov način mišljenja” (Albvaš, 2013: 10). Izdvajanje pojedinca iz grupe, ili nestanak društvene grupe, dovodi do nestanka sjećanja, pa zaboraviti nešto, po Albvašu, znači izgubiti vezu sa grupom u koju smo bili integrirani.

Socijalno pamćenje podrazumijeva verbalni prijenos sjećanja s jednog člana grupe na drugog. Sjećanje koje je determinirano društvenim okvirom ustvari je proces rekonstrukcije i oblikovanja nejasnog i neartikuliranog sadržaja svijesti pojedinca. Albvaš misli da ne postoji autentično, čisto, lično sjećanje. Pod aktivnim procesom rekonstrukcije on razumijeva poimanje prošlosti iz sadašnjeg društvenog konteksta, unošenje elemenata trenutne

društvene stvarnosti. Dakle, proces pamćenja nije *povlačenje* vječno uskladištenih sadržaja u svijesti pojedinca, nego proces reproduciranja i usklađivanja neartikuliranih sadržaja svijesti sa trenutnim društvenim/kulturnim/političkim/ideološkim kontekstom. Albvaš vjeruje da je pamćenje proces koji se ipak odvija u svijesti pojedinca. Međutim, sjećanje pojedinca ne bi bilo moguće da nije definirano društvenim okvirom. Tokom interakcije, komunikacije u društvenoj grupi i socijalizacije, pojedinac u svijest integrira za društvenu grupu relevantne konvencije i reperne tačke (značajni historijski događaji, struje mišljenja, društvene oznake za mjesto i vrijeme itd.), pomoću kojih onda artikulira nejasna lična sjećanja. Činjenica unošenja u svijest vanjskih/društvenih okvira i repernih tačaka koji oblikuju lična sjećanja čini ključni moment uticaja *kolektiviteta* na pamćenje pojedinca. Pamćenje se javlja kao komunikativna mreža, koja se plete interakcijom pojedinaca. Kritičari Albvaševe koncepcije ističu da je on pojam *kolektivnog pamćenja* shvatio, pod Dirkegovim uticajem, kao društvenu činjenicu, kao *stvar*, odnosno kao objektivnu datost (Milenković, 2013: 322). Ipak, značaj Albvaševe koncepcije *socijalnog pamćenja* ogleda se upravo u tome što je izvršio bitnu transformaciju tradicionalnog poimanja sjećanja – krećući se od sjećanja koje se konstituira i odvija u cijelosti unutar svijesti individue, do shvatanja da je sjećanje u značajnoj mjeri određeno društvenim okvirom. Osnovna Albvaševa postavka je da društveni okvir konstituira pamćenje.

Alaida Asman u knjizi *Duga sjenka prošlosti* ukazuje na svu složenost i isprepletenost individualnih i društvenih aspekata fenomena sjećanja (Asman, 2011). Ona ističe da su pojedinci uvijek u manjoj ili većoj mjeri ovisni o socijalnom kontekstu. Svaka individua je član niza različitih, ponekad i suprotstavljenih, društvenih grupa i institucija koje joj u interakciji omogućavaju konstituiranje identiteta. Pojedinac može biti član parcijalnih i globalnih društvenih grupa, u koje ulazi slobodnom voljom, ili u koje ulazi nezavisno od lične volje, formalnih ili neformalnih grupa. Članstvo u neformalnim grupama (komšiluk, grupe prijatelja...) obično je kratkotrajnije, dok je članstvo u formalnim grupama (nacija, porodica...) dugotrajnije i završava se najkasnije smrću člana. Članstvo pojedinca u društvenoj grupi čiji vijek trajanja je duži od trajanja njegovog života omogućava mu da

“prima u sebe i sasvim druge vremenske dimenzije” (Asman, 2011: 21). Životno vrijeme pojedinca je ograničeno njegovom biološkom strukturom. Međutim, članstvo u različitim društvenim grupama omogućava mu da prevazilazi to ograničeno vrijeme. Činjenica prevazilaženja svog individualnog vremena članstvom u mnogobrojnim društvenim grupama pojedincu omogućava i povećanje njegovog pamćenja, koje je zbog toga daleko veće od pamćenja koje obuhvata samo događaje iz njegovog ličnog iskustva. Tako Asman navodi porodično pamćenje kao primjer pamćenja u kome učestvuje pojedinac, a “ono obuhvata vremenski raspon od tri generacije koje imaju dodira jedna s drugom, jedna za drugu znaju i međusobno komuniciraju” (Asman, 2011: 21). Globalne društvene grupe (nacija, narod, religijske grupe...) egzistiraju u mnogo dužem vremenskom periodu te omogućavaju pojedincu da se on “kreće u mnogo većim vremenskim horizontima, koji se protežu u prošlost i u budućnost, daleko preko granica njegovog vlastitog iskustva” (Asman, 2011: 21). Asman naglašava da različiti vremenski horizonti društvenih grupa predstavljaju posebne “horizonte pamćenja”. U pojedincu se, ističe Asman, ukrštaju različiti vremenski horizonti, različiti horizonti pamćenja društvenih grupa čiji je član. Za *socijalno pamćenje* karakterističan je ograničen vremenski horizont, koji je moguće produžiti maksimalno na tri do četiri generacije.

Političko pamćenje

Za razliku od individualnog i socijalnog pamćenja, koji se zasnivaju na proživljenom iskustvu pojedinca, političko pamćenje (kao i kulturno pamćenje) realizira se posredno, preko objektivno postojećih entiteta, materijalnih medija, simbola i praksi. Također, bitna razlika između individualnog i socijalnog pamćenja, s jedne strane, i političkog i kulturnog pamćenja, s druge strane, ogleda se u različitim *horizontima pamćenja*. Naime, socijalno pamćenje nestaje sa smjenom generacija, dok je političko pamćenje mnogo dugotrajnije: socijalni oblici pamćenja su međugeneracijski, politički i kulturni oblici pamćenja su transgeneracijski.

Nije moguće praviti poređenje između individualnog i političkog pamćenja. Naime, institucije i društvene grupe nemaju sjećanje kao ljudska bića, nisu u mogućnosti reaktualizirati dijelove

prošlosti jer ne posjeduju svijest. “Institucije i veće društvene grupe, kao što su nacije, države, crkve ili kompanije, ne ‘posjeduju’ sećanje; one ga ‘prave’ za sebe samo uz pomoć znakova za sećanje kao što su simboli, tekstovi, slike, obredi, ceremonije, mesta i spomenici. Uz pomoć takvog sećanja ove grupe i institucije ‘konstruišu’ identitet” (Asman, 2015: 77).

Primjer političkog pamćenja je nacionalno pamćenje koje se objektivizira kroz političke institucije. Političko pamćenje je često selektivno na način da se pamte samo pobjede i uspjesi nacije, dok se porazi zaobilaze i zaboravljaju, osim u slučajevima kada nacije formiraju svoj identitet na njegovanju sjećanja na pretrpljenu nepravdu ili žrtvu.

Kulturno pamćenje

Prijelaz od Albvaševe koncepcije socijalnog pamćenja ka kulturnom pamćenju mnogo je „radikalniji“ od prijelaza individualnog pamćenja ka socijalnom (Assmann, 2011). Sjećanje se kod kulturnog pamćenja izmješta iz svijesti pojedinca. Do ove promjene sjećanje se odvijalo u pojedincu, sa ili bez uticaja socijalnog okruženja i međuljudskih interakcija; međutim, kulturno pamćenje više ne stavlja u centar pažnje svijest pojedinca i lično sjećanje, nego objektivno postojeće simboličke strukture, autonomne nosioce podataka, (tekstovi, kompozicije, slike, rituali), koji egzistiraju u potpunosti neovisno o svijesti pojedinaca i upućuju na prošlost (Sládeček, Vasiljević, 2015). Dakle, pojam sjećanja dobija sasvim drugo značenje jer se izmješta iz svijesti u „vanjski svijet“ i objektivizira u formi kulturnih simbola koji se odnose na prošlost. Kulturno pamćenje izraženo u simbolima i institucionalno posredovano, za razliku od socijalnog pamćenja, prevazilazi vremenski okvir postojanja društvenih grupa. Takva vrsta kompresovanog sjećanja otjelotvorena je u simbolima i depersonalizirana, ona prevazilazi individualne, grupne i generacijske vremenske okvire. Dakle, kulturno pamćenje se formira na način da se individualna sjećanja eksternaliziraju i fiksiraju u eksternim skladištima, čime im je omogućeno da se protežu kroz stoljeća i prevazilaze individualno i generacijsko pamćenje.

Prošlost koja je kompresovana i rekonstruirana u kulturnim simbolima depersonalizirana je u smislu neovisnog postojanja u odnosu na svijest pojedinca, iako je proizašla iz znanja i iskustva pojedinaca. Semiotička istraživanja su pokazala da su civilizirana društva stvorila mnoštvo umjetnih sistema znakova čija je funkcija akumuliranje sjećanja i njihova transmisija budućim generacijama (Petrović, 2005: 22-26).

Kolektivni zaborav

Problematiziranje postojanja *kolektivnog pamćenja* uzrokuje i pitanje o postojanju *kolektivnog zaborava*; da li je zaborav uvijek individualan ili je (i) socijalno uslovljen; šta je uzrok da neke događaje iz prošlosti pamtimo, a neke zaboravljamo; da li je uzrok zaboravljanja pojedinih događaja iz prošlosti u ljudskoj svijesti ili u društvenom/političkom/ideološkom kontekstu; u kojoj mjeri je zaborav normalan proces funkcioniranja pojedinačne svijesti, a u kojoj mjeri je rezultat ideološke intervencije društvenih elita?

Pojmu *zaborava* su se, uglavnom, pripisivale negativne konotacije, pa se o zaboravljanju najviše govorilo kao o stanju nedostatka sjećanja. Nakon Drugog svjetskog rata i holokausta te, kasnije, nakon pada Berlinskog zida, dominiralo je uvjerenje da do pomirenja među narodima ne može doći zaboravljanjem, nego isključivo njegovanjem kritički intoniranog (individualnog/kolektivnog) sjećanja. Traumatična prošlost iziskivala je razvoj sjećanja, a ne zaborav. Često se *zaborav* dovodio u vezu sa političkom instrumentalizacijom i ideološkim interesom dominantnih cetara moći da se *zaboravi* na “neprihvatljive” i “neprikladne” historijske događaje iz prethodnog perioda, da se *zaboravi* na “nepoželjne” historijske ličnosti i činjenice. Ovakav pristup “pogodan je i za razumijevanje pitanja kako i zašto zajednice posredstvom određenih znakovnih sistema izvjesne sadržaje pamte, a izvjesne ne...” (Kodrić Zaimović, 2021). Problematizirajući ideološku proizvodnju sjećanja i zaborava, Dubravka Ugrešić će naglasiti da je “jedna od strategija kojom se uspostavlja kultura laži... teror zaboravom (tjeraju vas da zaboravite ono čega se sjećate) i teror sjećanjem (tjeraju vas da se sjetite onoga čega se ne sjećate!)” (Ugrešić, 2002: 101). Također, *zaborav* se tretirao kao prepreka sjećanju i nužnom uvidu u totalitet

individualne i kolektivne prošlosti; on je karakteriziran i kao destabilizator neophodnog kontinuiteta kolektivnih i individualnih identiteta. Međutim, fenomen sjećanja je neraskidivo povezan sa fenomenom zaboravljanja. Sjećanje je stanje svijesti kojim mi transcendiramo prostor i vrijeme u kome trenutno egzistiramo, mislimo se “prenosimo” u prošlost, u drugo vrijeme i, najčešće, drugi prostor, pokušavajući vjerno rekonstruirati prošle događaje i duhovna stanja u kojima smo se nekada nalazili. Definiciju *zaborava* ne možemo svesti samo na odrednicu nedostatka sjećanja, odnosno, na psihološku dimenziju zaboravnosti, slabog pamćenja (Asman, 2018: 9). Ukoliko ne bismo zaboravljali, ukoliko bismo, dakle, svakog trenutka imali uvid u cjelokupno životno iskustvo, ne bi postojalo ni sjećanje, ne bismo se imali čega sjetiti jer bismo se “svega sjećali”, odnosno, imali bismo apsolutno znanje o sopstvenom trajanju.

Ovdje ćemo u sažetoj formi iznijeti ključne ideje Fridriha Ničea (Friedrich Nietzsche) o međusobnoj uslovljenosti fenomena sjećanja i zaborava. Naime, Niče se često spominje kao teoretičar koji je prvi *zaboravljanje* rehabilitirao razumijevajući ga u pozitivnom smislu. U razmatranju fenomena zaborava nezaobilazna je njegova knjiga *O koristi i šteti istorije za život*. Niče u ovom djelu, između ostalog, analizira sposobnost pamćenja i zaboravljanja kod životinja. Ako posmatramo stado koje pase, ističe Niče, vidljivo je da ono ne zna razliku između danas i juče, ne poima vrijeme, vezano je “za pritku trenutka” (Niče, 1982). Pošto ne može da se sjeća, životinja nije u mogućnosti ni da zaboravlja, jer nema šta zaboraviti. Međutim, sa čovjekom, smatra Niče, stvari stoje drugačije. Čovjek je određen, zarobljen prošlošću, njegova sloboda kreiranja stvarnosti determinirana je prethodnim individualnim i kolektivnim iskustvom. “Čovek se naprotiv odupire sve većem i većem teretu prošlosti: ovaj ga potiskuje ili povija u stranu, otežava njegov hod kao neko nevidljivo i nejasno breme...” (Niče, 1982: 8). Niče ukazuje na nužnost zaboravljanja pojedinih događaja iz prošlosti jer oni postaju sve veći teret koji onemogućava uvid u realnost i kreiranje stvarnosti neopterećene prethodnim iskustvom. Pretpostavka ljudske slobode i sreće, smatra Niče, upravo je zaboravljanje, jer nam je zaborav omogućio oslobađanje tereta nepotrebne prošlosti. “Dakle: moguće je živjeti skoro bez sećanja, pa čak srećno živjeti, kao što to pokazuje

životinja; no nikako nije moguće živeti uopšte bez zaborava” (Niče, 1982: 9). Pretjerana determiniranost prošlošću, iskustvom, sjećanjem, dovodi, po Niče, do oštećenja i propasti života, neovisno da li se radi o pojedincu, narodu ili kulturi. “No i kod najmanje i kod najveće sreće postoji uvek nešto čime sreća postaje srećom: moć zaboravljanja ili, učenije rečeno, sposobnost čoveka da se za vreme trajanja zaborava može osećati neistorijski” (Niče, 1982: 8). Međutim, Niče ne vidi rješenje u negiranju sjećanja. Čovjek ne može živjeti bez sjećanja, ne može živjeti potpuno neistorijski. Između apsolutnog sjećanja i apsolutnog zaborava treba se pronaći mjera. “Od toga što isto tako dobro znamo blagovremeno zaboravljati, kao što se blagovremeno sećamo; od toga što snažnim instinktom naslućujemo kada je nužno da osećamo istorijski, a kada – neistorijski. To je upravo stav za čije se razmatranje čitalac poziva: ono istorijsko i neistorijsko podjednako su nužni za zdravlje pojedinca, naroda i kulture” (Niče, 1982: 10). Osnovni kriterij da bismo se nečega sjećali ili zaboravljali, tvrdi Niče, jest da li se time afirmira ili uništava život. Čovjek ne može egzistirati bez historije kojom je određen. Međutim, preobilje, višak historije, smatra Niče, uništava život.

Niče razlikuje tri pristupa historiji: *monumentalni*, *antikvarni* i *kritički*. Monumentalni pristup historiji karakterizira izdvajanje iz historije njenih najznačajnijih događaja koji treba da nam budu uzor u sadašnjosti i budućnosti. Motivi onih koji zastupaju monumentalni pristup historiji, ističe Niče, zasnivaju se na tezi da veliki događaji koji su jednom bili inspiracija mogu ponovo to postati. Niče ističe da su sva tri oblika historijske svijesti korisna i da svaki od njih ima važnu ulogu u formiranju pojedinca i naroda. On, međutim, ukazuje i na slabosti svakog od ovih pristupa. Naime, ovi pristupi postaju opasni po razvoj života ako bilo koji od njih postane dominantan u odnosu na druga dva. Monumentalni pristup historiji karakterizira redukcija historije na nekoliko značajnih događaja, dok se sve ostalo zanemaruje. Monumentalna historija, upozorava Niče, može dovesti do paraliziranja sadašnjih ljudskih aktivnosti, jer će u poređenju sa tim izuzetnim primjerima iz prošlosti, sadašnjost izgledati bezvrijedna. “Ako dakle vlada monumentalno posmatranje prošlosti nad drugim načinima posmatranja, mislim nad antikvarnim i kritičkim, onda sama prošlost trpi štetu; čitavi veliki delovi prošlosti se zaboravljaju,

preziru i otiču kao neka mutna i neprekidna bujica, i samo pojedine iskićene činjenice izdižu se kao ostrva...” (Niče, 1982: 19). U monumentalnom pristupu historiji značajni događaji iz prošlosti uzimaju se kao ideal, uzor, inspiracija za djelovanje u sadašnjosti i budućnosti, i kao takvi mogu biti smetnja, prepreka razvoju samog života.

Drugi pristup historiji o kome govori Niče je *antikvarni*. Taj pristup karakterizira čuvanje i njegovanje prošlosti u cjelini. Antikvarni pristup počiva na činjenici da pojedinci i narodi imaju osjećaj historijskog kontinuiteta i povezanosti sa prošlošću. “Činjenica da je nešto ostarelo rađa sada zahtev da to mora biti besmrtno; jer ako neko proračuna šta je sve takva starina – stari običaj očeva, religiozna vera, nasleđeno političko isključivo pravo za vreme svoga trajanja doživelo, kakvu sumu pijeteta i poštovanja od strane pojedinaca i generacija: tada izgleda drsko ili čak bezočno da se takva starina zameni nekom novotarijom i da se takvom brojnom gomilanju pijeteta i počasti suprotstavi nešto nastajuće i sadašnje” (Niče, 1982: 25). I ovaj pristup historiji, tvrdi Niče, može doprinijeti razvoju života, ali, s druge strane, antikvarni pristup historiji može, također, biti i štetan za pojedince i grupe. Uzdizanje pojedinih prošlih događaja kao ideala prema kome se treba usmjeravati sadašnjost i ne razlikovati u vrednosnom smislu događaje iz prošlosti može, smatra Niče, samo štetiti životu i sadašnjosti.

Treći, pristup historiji insistira na uspostavljanju distance spram historije i kritičkom odnosu prema njoj. Kritički odnos podrazumijeva propitivanje i sumnju prema historijskim činjenicama i prošlim događajima. Niče naglašava da “... je čoveku pored monumentalnog i antikvarnog načina posmatranja prošlosti dosta često potreban i treći način, kritički: i to takođe u službi života. Čovek mora imati snage i povremeno je primenjivati, razbijati i rasturati neku prošlost kako bi mogao živeti: tu moć on postiže tako što istoriju stavlja pred sud, podrgava je mučnom ispitivanju i konačno je osuđuje” (Niče, 1982: 26). Kritički pristup, smatra Niče, potreban je čovjeku, ali je, kao i prethodni, pun manjkavosti. Kritički pristup također je ambivalentan jer nam, s jedne strane, omogućava da se oslobodimo dominacije tradicionalnih formi života koje guše svaku inovativnost, a, s druge

strane, dovodi nas u opasnost prevelikog zaboravljanja, što ukida kontinuitet i konstituciju identiteta.

Osnovna ideja koju nam Niče želi prenijeti ovom knjigom počiva na tezi da nam je historija potrebna za život, a ne za negaciju života. “Mi želimo da služimo istoriji samo utoliko, ukoliko ona služi životu: ali postoji jedan stupanj bavljenja istorijom i jedno cenjenje iste, pri kojem život zakržljava i degeneriše se...” (Niče, 1982:5). Svakom čovjeku i narodu potrebno je, smatra Niče, određeno znanje i poznavanje prošlosti, ali ne znanje koje je odvojeno od života, nego jedino znanje i poznavanje prošlosti koje služe sadašnjem životu. Niče upozorava da je izvjesna “prekomernost istorije napala... plastičnu snagu života...” (Niče, 1982: 80). U okolnostima *prekomjernosti historije* i pretjerane opterećenosti prošlim, *zaborav* postaje blagotvoran.

O fenomenu *zaborava* u ljudskom i društvenom životu možemo isključivo govoriti u kontekstu njegove isprepletenosti sa sjećanjem. Pojedinaac i društvo konstantno zaboravljaju da bi bili u mogućnosti, neopterećeni prošlim, stvoriti nešto novo. Zaborav je nužan i oslobađajući, jer prethodna iskustva pojedinca i društva često onemogućavaju nova iskustva i prepreka su njihovom sticanju. Balans između upamćenog i zaboravljenog omogućava nam nastavak života, ali i moduse kreiranja nove stvarnosti. Sjećanje i zaboravljanje nam obezbjeđuju neophodni kontinuitet i diskontinuitet. Bez sjećanja nema životnog kontinuiteta, a bez zaboravljanja nije moguće izaći iz uspostavljenih formi i kreirati nove oblike života.

Zaključno o kolektivnom pamćenju

Problematiziranje pojma *kolektivno pamćenje* odvija se između dvije suprotstavljene teorijske interpretacije značenja ovog pojma. Jedna od intepretacija počiva na stavu da je Albeas razumijevao *kolektivno pamćenje* kao objektivno postojeći i nezavisni entitet, koji je suštinski različit od individualnog pamćenja. Kritike upućene ovoj interpretaciji usmjerene su na zanemarivanje procesa pamćenja koji se odvija u pojedincu te da se istraživanje reducira na pitanje “o spoljnim uslovima koji ga aktiviraju” (Kuljić, 2006: 104). Mogli bismo reći da ovaj pristup zanemaruje fenomen pojedinačnog pamćenja, te da izostavlja uticaj

interakcije pojedinca i društvenog konteksta na formiranje pamćenja.

Druga interpretacija se pojavljuje u okviru pojedinih psiholoških tumačenja pamćenja. Ove koncepcije, kao što smo naveli, zapadaju u metodološku grešku jer izoliraju individualnu svijest iz društvenog konteksta, te je tako izdvojenu analiziraju, *zaboravljajući* društveni kontekst u kome je ona nastala. Posljedica takvog metodološkog pristupa je konstituiranje individualne svijesti i sjećanja kao samostalnih esencijaliziranih entiteta. Ova interpretacija počiva na uvjerenju da je sjećanje tokom cijelog ljudskog života nepromjenljivo uskladišteno u našoj svijesti. Teorije koje pamćenje svode isključivo na pojedinca negiraju bilo kakvu objektivnu utemeljenost *kolektivnog pamćenja*. Zastupnici ovih teorija vjeruju da sa smrću pojedinca nestaje i sjećanje. Pored niza prigovora koje možemo uputiti Albvašu, nužno je istaći da je njegov koncept *kolektivnog pamćenja* uticao na rušenje predrasude da je ljudsko pamćenje isključivo proizvod ljudske svijesti, te da je svojom koncepcijom potcrtao značajan uticaj društvenog konteksta na formiranje pamćenja. Albvaš je pokazao da svijest pojedinca nije isključivo mjesto čuvanja prošlih događaja.

Ponovimo pitanje: da li, dakle, socijalno i kulturno pamćenje možemo odrediti kao pamćenje kolektiviteta? Odgovor je negativan ako se hoće govoriti o identičnosti sa subjektivnim pamćenjem i jedinstvenosti fenomena sjećanja baziranog na ličnom iskustvu. Doista, lično iskustvo i sjećanje autentičan su fenomen koji kolektiviteti ne posjeduju. Jan Asman smatra da "...kolektivi nemaju pamćenje, ali oni određuju pamćenje svojih članova" (J. Assmann, 2005: 42). Kolektiviteti stvaraju pamćenje pomoću simbola koji akumuliraju lična i socijalna iskustva. Alaida Asman naglašava da „prilično uzaludna debata oko toga da li postoji kolektivno sjećanje ili ne, može biti prevaziđena tako što će se termin 'kolektivno sećanje' zameniti preciznijim terminima kao što su 'društveno', 'političko' i 'kulturno sećanje'“ (Asman, 2015: 84). Rezimirajući možemo konstatirati da je za razumijevanje fenomena pamćenja neophodno uzeti u obzir i individualne i društvene komponente svakog pojedinca. Ljudska bića, naime, ne egzistiraju samo kao pojedinci, nego i kao članovi različitih društvenih grupa, koje svakoj osobi omogućavaju da akumulira druge vremenske dimenzije, odnosno, da prevaziđe ograničenost svog individualnog

vremena. Prevažilaženje individualnog vremena članstvom u različitim društvenim grupama pojedincu omogućava i povećanje njegovog pamćenja, koje je zbog toga daleko veće od pamćenja koje obuhvata samo događaje iz njegovog ličnog iskustva.

Literatura

- Albvaš, Moris (2013) *Društveni okviri pamćenja*. Novi Sad: Mediterran Publishing
- Albvaš, Moris (1999) *Kolektivno iistorijsko pamćenje*. časopis Reč, decembar 1999.
- Asman, Alaida (2018) *Oblici zaborava*. Beograd: XX VEK.
- Asman, Alaida (2011) *Duga senka prošlosti*. Beograd: XX VEK.
- Assmann, Aleida (2015). *Sećanje, individualno i kolektivno*, u: Sladeček, Michal, Jelena Vasiljević, Tamara Petrović Trifunović (ur.) (2015). *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*, Beograd: Zavod za udžbenike - Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 71-87.
- Assman, Jan (2005) *Kulturno pamćenje*. Zenica: IK Vrijeme.
- Delibašić, Esad (2020) *Ponovimo pitanje: da li kolektivi pamte?*, dostupno na: <http://www.prometej.ba/clanak/drustvo-i-znanost/ponovimo-pitanje-da-li-kolektivi-pamte-4562,29.1.2022>.
- Durkheim, Emile (1999) *Pravila sociološke metode*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk-Hrvatsko sociološko društvo.
- Niče, Fridrih (1982) *O koristi i šteti istorije za život* (II izdanje). Beograd: Grafos.
- Kodrić Zaimović, Lejla (2021) *Baštinske studije – Od moderne do postdigitalne kulture*. Sarajevo: Nacionalna i univerzitetska biblioteka BiH.
- Kuljić, Todor (2006) *Kultura sećanja*. Beograd: Čigoja štampa
- Milenković, Pavle (2013) *Moris Albvaks*. Novi Sad: Mediterran Publishing
- Petrović, Sreten (2005) *Kulturologija*. Beograd: Čigoja štampa-Lela.
- Sladeček, Michal, Jelena Vasiljević, Tamara Petrović Trifunović (ur.) (2015). *Kolektivnosećanje i politike pamćenja*, Beograd: Zavod za udžbenike - Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- Ugrešić, Dubravka (2002) *Kultura laži*. Zagreb-Beograd: Konzor-Samizdat B92.

COLLECTIVE MEMORY CONTROVERSY

Esad Delibašić, PhD

Abstract

Ever since the nineties of the XX century collective memory has become preoccupation and a research topic in a number of scientific disciplines. Despite its frequent use, even nowadays this term provokes uncertainty, disapproval and doubt. The debate on whether there is collective memory or not is usually taking place between two opposing theoretical interpretations of the term. One interpretation rests upon the perception that collective memory actually exists as an independent entity, and is essentially different from individual memory. The other interpretation is based on explanations of memory in which first individual consciousness is isolated from the social context, and then as such is analyzed without taking into account the social context it originated from. The consequence of such a methodological approach is the creation of the individual awareness and memory as independent essentialized entities. Through a critical review of both of these interpretations, we come to the realization that for the creation of the phenomenon of memory, both an individual and a social component of an individual are necessary.

Keywords: collective memory, individual memory, social memory, political memory, cultural memory.

أ.د. أسعد ديليباشيتش، كلية الآداب- جامعة زينيتسا

التساؤلات والخلافات في الذاكرة الجماعية

الملخص

منذ التسعينات من القرن العشرين، أصبح مفهوم الذاكرة الجماعية هو الشغل الشاغل وموضوع البحث في عدد من التخصصات العلمية. وعلى الرغم من كثرة استخدامه، فإن هذا المصطلح اليوم يثير التساؤلات والخلافات والشكوك. يدور الجدل حول ما إذا كانت هناك ذاكرة جماعية بين تفسرين نظريين متعارضين لهذا المصطلح. يعتمد أحد التفسيرات على وجهة النظر القائلة بأن الذاكرة الجماعية موجودة ككيان مستقل وهو يختلف اختلافاً جوهرياً عن الذاكرة الفردية. ويستند التفسير الثاني على تفسيرات تعزل الوعي الفردي عن السياق الاجتماعي للذاكرة، وبالتالي تحللها بشكل منفصل، "متناسية" السياق الاجتماعي الذي نشأت فيه. ونتيجة لهذا الاتجاه المنهجي هو تكوين الوعي الفردي والذاكرة الفردية ككيانات جوهرية مستقلة. تمنح النظرة الناقدة والابتعاد عن كلا التفسيرين الإدراك بأن المكون الفردي والاجتماعي للفرد ضروريان لتكوين ظاهرة الذاكرة.

كلمات الأساسية: الذاكرة الجماعية، الذاكرة الفردية، الذاكرة الاجتماعية، الذاكرة السياسية، الذاكرة الثقافية.